

הגרנולה וברכתה

יהודה יזרעאלי

- א. מבוא
- ב. פתיחה
- ג. הגרעין
- ד. תהליך ההכנה
- ה. עיקר ותפל
- ו. סיכום

א. מבוא⁹³

גרנולה היא תערובת דגנים הנחשבת למאכל בריאות. המרכיב המרכזי של התערובת הוא פתיתי שיבולת שועל (גרעינים מעוכים – משוטחים בעזרת רולרים), ותהליך הכנתם לאכילה משתנה בין המפעלים השונים: יש שקולים אותם בתנור בלא מים, יש שמבשלים אותם בישול רגיל לפני האפייה בתנור, ויש שמבשלים אותם באדי מים לפני האפייה. [להבנת, בכל המפעלים תחילת התהליך היא באידוי שקודם לשיטוח בעזרת הרולרים, והחלוקה היא באופן ההכנה לאחר השיטוח, אבל לא הצלחתי לברר זאת].

תערובת הגרנולה מבוססת על פתיתי שיבולת שועל עם אגוזים וחתיכות פירות שונים, המגוונים את טעמה. כדי להמתיק את הגרנולה משתמשים בדרך כלל בדבש, בסוכר חום ובמבחר של סוגי פירות יבשים בעלי מתיקות טבעית.

ברכתה של הגרנולה עוררה דיון בין הפוסקים. השאלה העיקרית בדין ברכת הגרנולה היא בהגדרת גרעיני שיבולת השועל המהווים מרכיב מרכזי בתערובת זו: האם נחשבים כמעשה קדירה שברכתו במ"מ? עוד יש לעסוק בדין עיקר וטפל – מה היחס בין שיבולת השועל לבין הפירות שבתערובת?

בשני הדיונים הראשונים נעסוק בהגדרת הגרנולה כמעשה קדירה, האחד מצד מצב הגרעינים והשני מצד אופן ההכנה. בדיון השלישי נעסוק בדין עיקר וטפל.

ב. פתיחה

בדין תבשיל העשוי מחמשת מיני דגן, אומרת הגמרא (ברכות לו:):

"רב ושמואל דאמרי תרוויהו כל שיש בו מחמשת מיני דגן מברך עליו בורא מיני מזונות."

אומנם, הגמרא מסייגת דבריהם ואומרת, שהכוסס את החיטה מברך עליה בורא פרי האדמה.

מפשט הגמרא ניתן היה להבין שברכת אדמה על חיטה היא באכילתה בעודה חיה ואילו כאשר היא מבושלת ברכתה במ"מ, אבל הראשונים ביארו שאין די בכך שתבשל כדי להוציאה

⁹³ תודה ליצחק אלחנן דרורי על ההערות והסיוע בהבנת הסוגיה ובכתביה.

מברכת בפה"א, אלא כל עוד החיטים בצורתן המקורית ולא התמעכו יפה – "איתנהו בעינייהו"
– מברך בפה"א.

כך פסק השו"ע (רח, ד):

"אכל דגן חי או עשוי קליות או שלוק והגרעינים שלמים, אינו מברך אלא בפה"א."
עם זאת, פשוט שאין די בכך שתשתנה צורת הגרעין, אלא ברכת במ"מ חלה רק על מעשה
קדירה (שם, ב): "חמשת מיני דגן... ועשה מהן תבשיל... מברך עליו בורא מיני מזונות".
מכאן נגדיר, שישנם שני תנאים בסיסיים כדי שמין דגן יקבל ברכת במ"מ:
1. שינוי במצבו המקורי של הגרעין. 2. בישול.

ג. הגרעין

כאמור, אם הגרעינים שלמים מברך על החיטה בפה"א. כיצד מוגדר גרעין שאינו שלם?

שיטות הראשונים

כותב הרמב"ם (ברכות ג, ב ושם ד):

"אכל דגן שלוק כמו שהוא מברך לפניו בפה"א ולאחריו בורא נפשות רבות... הדגן
שחילקו או כתשו ובשלו בקדירה... בתחילה מברך עליו במ"מ."

מהי המציאות של דגן שכתשו עליה דיבר הרמב"ם? נחלקו בכך האחרונים:

המג"א הבין בדעת הרמב"ם שהכוונה לגרעין שלם שהוסרה קליפתו. במקרה כזה פסק הרמב"ם
שברכתו במ"מ. ניתן לבאר שהסיבה שכאשר הוסרה קליפתו ברכתו במ"מ היא שאז הבישול
פועל עליו ומרככו, כשם שהבישול פועל על גרעין חצוי ומחולק. אבל אחרונים אחרים (עוללות
אפרים, ח"א) הסבירו בדעתו, שמדובר באופן שהסיר גם חלק מהגרעין עצמו, ורק אז דינו
כחילקו, אבל אם הוסרה הקליפה והגרעין נשאר שלם, אינו מברך אלא בפה"א.⁹⁴

לתוס' דרך אחרת בהבנת הסוגיה, והם תלו את הדבר במיעוץ. תוס' העמידו בספק את דין
ברכה אחרונה על הכוסס דגן חי "אם לא נתמעכו יפה דהו כמו דייסא". לדעתם, בבישול
גרעינים שלמים אין די בהסרת הקליפה כדי להגדיר מעשה קדירה, ורק אם הגרעינים נתמעכו
– נקרא בשם תבשיל וברכתו במ"מ.

שיטה שלישית מובאת בתר"י. לדעתו:

"שמעינן שלא יברך על דייסא אלא כשנכתשו החיטים ונדבקו ונעשו דומיא דחביץ
קדירה, אבל אם בישל החיטים שלמים והגרעינים עומדים שלמים אינו מברך עליהם
אלא בפה"א".

⁹⁴ להבנתם, אין מחלוקת בין הרמב"ם לראשונים האחרים שיובאו להלן.

נראה בדבריו, שתלה את גדר מעשה קדירה בכתישה (שאז הדרך להימעך – מחה"ש) ודיבוק.⁹⁵ היוצא מדברי הראשונים, שאם הגרעינים התבשלו באחד המצבים הבאים לכ"ע הוי מעשה קדירה וברכתו במ"מ:

- הגרעינים חולקו לשנים או יותר.

- הגרעינים נתמעכו יפה.

- הוסרה קליפת הגרעינים ונדבקו.

כאשר הוסרה הקליפה אבל הגרעינים לא נתמעכו ולא נדבקו:

לדעת הרמב"ם (בביאור המג"א) ברכתו של המאכל במ"מ, לדעת תוס' ות"י ברכתו בפה"א.

כאשר הוסרה הקליפה ונתמעכו הגרעינים אבל לא נדבקו:

לדעת הרמב"ם ותוס' ברכת המאכל במ"מ, ואילו לדעת ת"י ברכתו בפה"א.

פסקי השו"ע והאחרונים

כותב השו"ע (רח, ב):

חמשת מיני דגן ששלקן או כתשן ועשה מהן תבשיל, כגון... מברך עליו בורא מיני מזונות ולבסוף על המחיה.

המ"ב במקום מעיר על שני המצבים שהובאו בשו"ע (ס"ק ג-ד):

שלקן – צריך לומר חילקן.⁹⁶

כתשן – הסיר הקליפה.

כלומר, השו"ע מדבר על שני מצבים של הדגן המבושל שבהם מברך עליו במ"מ:

1. הגרעין מחולק.

2. הוסרה קליפתו: השו"ע מכריע כדעת הרמב"ם שדי בהסרת הקליפה כדי לקבוע ברכת במ"מ. אבל האחרונים דנו בגרעין שהוסרה קליפתו ע"י כתישה והגרעין נותר שלם, שמא דווקא ע"י דיבוק נחשב מעשה קדירה, כדברי ת"י.⁹⁷ אומנם אם נדבקו ע"י הבישול, ואפילו נדבקו קצת, די בכך (מ"ב ס"ק טו, שעה"צ ט). אבל אם לא נדבק כלל – הפמ"ג נשאר בספק ולכן כתב המ"ב שלא יאכל אלא בתוך הסעודה.

במקרה שבנוסף להסרת הקליפה גם נחסר מקצת מהגרעין עצמו ע"י הטחינה – אין למחות ביד הנוהגים לברך במ"מ (מ"ב ס"ק טו).

מצב נוסף שלא נזכר בשו"ע והובא באחרונים:

⁹⁵ אומנם בספר 'זוהר הברכה' הבין בדברי המג"א בפירושו לת"י, שלא צריך דיבוק בדווקא אלא העיקר שנמעך, שאז ראוי להידבק. אבל לענ"ד אין פשט המג"א כן.

⁹⁶ כלשון הרמב"ם ממנו העתיק המחבר לשונו.

⁹⁷ פמ"ג.

נתמעכו יפה ע"י הבישול – למרות שהם בקליפתם, מברך במ"מ (מג"א ב, שעה"צ יח.) [נתמעכו קצת – ספק].

השו"ע מביא את דברי התוספות, שגם כאשר לא נתקיים אף אחד מהתנאים יש ספק לעניין ברכה אחרונה, ולכן כתבו שנכון שלא לאכול דגן כזה שלא בתוך הסעודה. אומנם אם אירע שאכלו שלא בתוך הסעודה, מברך לאחריו בורא נפשות רבות (מ"ב ס"ק יח.).

כאמור, ברכתם של גרעיני חמשת מיני דגן מעוכים יפה שהתבשלו היא במ"מ. מכיוון שגרנולה עשויה מגרעיני שיבולת שועל מעוכים היטב, היא עומדת בגדר זה. עוד יש לדון על בישולה.

ד. תהליך ההכנה

השו"ע כתב (רח, ד):

"אכל דגן חי או עשוי קליות או שלוק והגרעינים שלמים, אינו מברך אלא בפה"א".

לכאורה משמע שאין חילוק אם הדגן נאכל קלוי או מבושל: אם הגרעינים שלמים הברכה היא בפה"א, ואם אין הגרעינים שלמים הברכה היא במ"מ, ובלבד שעשה מהם תבשיל (שם, ב). אבל האחרונים חילקו בין תהליכי ההכנה השונים.

שאלה יסודית היא, האם קבעו חז"ל גדרים בלי להתחשב בהרגלי האכילה המצויים, או שהם קבעו גדרי חשיבות לפי ההרגלים שהיו בזמנם, אבל במקרה שתשתנה המציאות, יברכו במ"מ על מאכלים נוספים, בהתאם לגדרים שקבעו.

לדעת הגרש"ז אוירבך ועוד, חז"ל קבעו לברך במ"מ על מעשה קדירה בדווקא, ואילו על מאכלים שהוכנו בדרכים אחרות אינו מברך אלא בפה"א. מנגד, לדעת הגר"ש אלישיב, גם חיטה שהוכנה באמצעות אש, שראוי לאוכלה והדרך לאוכלה, מברך במ"מ, ובתנאי שהתבשיל נדבק – שאז הוא דומה לגדרי תבשיל שקבעו חז"ל (ע"פ תר"י).

תהליך הכנתה של שיבולת השועל המצויה במאכל הגרנולה משתנה בין המפעלים השונים, ובהתאם לכך תשתנה ברכתה. בחלקם, הגרנולה מיוצרת בקליה בתנור בלבד, וברכתה בפה"א. במקצתם של המפעלים מבשלים את הגרנולה לפני הכנסתה לתנור ולכן לכ"ע ברכתה במ"מ. אומנם יש סוג שלישי של גרנולה, שבתחילה מבשלים אותה באדי מים לכמה דקות בחום גבוה (לצורך המתת האנזימים או לצורך ההכנה לאכילה), ולאחר מכן אופים אותה בתנור. במקרה כזה דין הגרנולה שנוי במחלוקת הפוסקים.

לדעת הגרש"ז אוירבך: אם הגרעינים מבושלים, או אפויים כשהם שרויים במים, ברכתם במ"מ.

אם לא התבשלו, אפילו שרו אותם במים ונדבקו מעט, ברכתם בפה"א. אבל אם בשרייתם נדבקו הרבה, אפילו המים צוננים לגמרי, ברכתם במ"מ.⁹⁸

⁹⁸ בספר 'זוהת הברכה' הציע ביאור לשיטה זו. מחלוקת הראשונים מתי חל גדר תבשיל קדירה ומוציא מגדר כוסס חיטים, הוא דווקא בחיטים שלמים שניכרים כחיטים. לעומת זאת, לדייסא אין שם חיטה ואינה צריכה גדרי בישול כדי לברך עליה במ"מ. אומנם, כדי שיחול שם דייסא, צריך הסרת הקליפה ודיבוק הגרעינים, וכדברי המ"ב ס"ק ו. לכן, אין בשריית הגרעינים לבדה כדי לברך על המאכל במ"מ, אלא אם נדבקו.

מנגד, לדעת הגר"ש אלישיב: ברכת הגרנולה היא במ"מ בין כאשר הגרעינים עברו תהליך בישול ובין שעברו תהליך אידוי ולא שרו במים, ובלבד שהתבשיל נדבק.

בספר 'וזאת הברכה' ערך בדיקה מקיפה בדבר, וחילק בדין הגרנולה המיוצרת במפעלים השונים:

1. דגן בגן, כוכב השחר, תלמה, סוגת – הכנת הגרנולה היא ע"י קליה בחום בלי שימוש במים, וברכתה בפה"א.⁹⁹
2. B&D – הכנת הגרנולה היא ע"י בישול, וברכתה במ"מ.
3. קוואקר, קאלאג'ז (מפעלים בארה"ב) – הכנת הגרנולה ע"י בישול הפתיתים באדי מים, ודינם תלוי במחלוקת הפוסקים הנ"ל.

ה. עיקר וטפל

צד נוסף שיש לדון בו בברכת הגרנולה הוא סוגיית עיקר וטפל. כנזכר בפתחה, מאכל הגרנולה הוא תערובת של גרעיני שיבולת שועל עם חתיכות פירות שונים. האם יש לברך על גרעיני השיבולת שועל, על הפירות המעורבים או על שניהם?

ידועים דברי המשנה (ברכות מד:): "כל שהוא עיקר ועימו טפילה מברך על העיקר ופוטר את הטפילה".

- האם הטפילה נפטרת גם כשהיא נאכלת בנפרד?

- האם הדין ישתנה בתערובת שבה הטפל הוא הרוב?

כותב השו"ע (ריב, א):

"כל שהוא עיקר ועמו טפילה (פירוש דבר בלתי נחשב) מברך על העיקר ופוטר את הטפילה בין מברכה שלפניה בין מברכה שלאחריה לא מבעיא אם העיקר מעורב עם הטפל אלא אפילו כל אחד לבדו".

המ"ב (ס"ק א – ב) כתב שהגדרת התערובת נקבעת לפי הרוב: המין המרובה הוא העיקר, ואפילו כל מין ומין עומד בפני עצמו וניכר – הולכים אחר הרוב. מעבר לכך, בחמשת מיני דגן הדין הוא שאפילו הם המיעוט, כל שניתן בתבשיל לטעם הולכים אחריהם ומברך במ"מ בלבד. עוד כתב, שאין משמעות לצורת האכילה: בין אם אוכל העיקר והטפל בבת אחת ובין אם אוכל העיקר תחילה והטפל אחר כך, נפטר הטפל בברכת העיקר.

בשעה"צ ובביה"ל הביא דעה חולקת: לדעת החיי אדם, כשניכר כל אחד בפני עצמו מברך שתי ברכות. אומנם בעקבות דעתם של אחרונים אחרים (פמ"ג, דרך החיים), וע"פ הכלל שספק ברכות להקל, הכריע המ"ב שיברך רק כברכת הרוב.

אחרונים אחרים (שו"ע הרב, בן איש חי, שו"ת שבה"ל ועוד) חששו לשיטת החיי אדם. לדעתם, ראוי להפריד קצת מהמין המועט שבתערובת ולברך עליו בתחילה, ואח"כ לברך על מין הרוב ולאוכלו. אפשרות נוספת היא שבשעה שמברך על מין הרוב יכוון בפירוש שלא לפטור את המין המועט, ואח"כ יברך עליו בנפרד.¹⁰⁰

⁹⁹ בזה לא חלק הגר"ש אלישיב – כיוון שאין שימוש במים אינו דומה לבישול.

אומנם, אם אין חשיבות במין המועט ואינו אלא להטעים ולהכשיר המין העיקרי, לכ"ע ברכתו נטפלת לברכת העיקר ואע"פ שניכר היטב.

בנידון דידן, נראה לומר שישנם מיני פירות המעורבים וניכרים בתוך הגרנולה והם חשובים בפני עצמם, ויהיה דין הגרנולה תלוי במחלוקת האחרונים:

לדעה הראשונה (מ"ב) הם טפלים לעיקר ואין לברך עליהם ברכה נפרדת, ואילו לדעה השניה יברך שתי ברכות.

ו. סיכום

במאמר עסקנו בדין ברכה הראשונה על גרנולה.

בדיון פירטנו את דעותיהם של הראשונים באשר לתנאי במצב הגרעין כדי שתחול עליו ברכת במ"מ: לדעת הרמב"ם די בהסרת הקליפה, לתוס' יש צורך במיעוט, לתר"י דווקא אם מתקיימת בו מעלה נוספת של דיבוק מברך במ"מ.

האחרונים הסכימו שכאשר הגרעינים מעוכים יפה ברכתו של המאכל תהיה במ"מ, ומכיוון שבגרנולה הגרעינים מעוכים היטב, ראויה היא לברכת במ"מ.

בדיון השני הבאנו את מחלוקת האחרונים האם גדרי חז"ל משתנים בהתאם להרגלי האכילה המצויים (דעת הגר"ש אלישיב) או שהגדרים קבועים ואין בהם שינוי (דעת הגרש"ז אורבך). חז"ל הגדירו שברכת במ"מ היא כאשר עשה מהגרעינים תבשיל, והשאלה היא מה הדין בהכנה ע"י אידוי – האם דינה כתבשיל? לדעת הרב אורבך דווקא ע"י בישול חלה ברכת במ"מ, ואילו לדעת הרב אלישיב דין אידוי כדין בישול, שניהם מביאים את הגרעינים למצב שהם ראויים לאכילה והדרך לאוכלם, ולכן דינם שווה. למעשה, הבאנו מספר 'וזאת הברכה' סקירה של המפעלים השונים בנוגע לאופן ההכנה וההשלכה מכך על דין הגרנולה המיוצרת בכל מפעל.

בדיון השלישי התייחסנו לסוגיית עיקר וטפל. הבאנו את דברי המשנה ברורה שהולכים אחר הרוב, והוספנו שבחמשת מיני דגן אפילו אם הם מיעוט בתערובת הם העיקר. לפי זה היה ראוי לברך על הגרנולה במ"מ, בגלל שיבולת השועל המהווה מרכיב מרכזי בתערובת. אומנם, מכיוון שלעיתים רבות המינים הנוספים המעורבים בתוכה ניכרים בפני עצמם, הדבר תלוי במחלוקת האחרונים: לדעת המשנה ברורה, גם כאשר המין הטפל ניכר אין לברך עליו, ואילו לדעת החיי אדם, כאשר המין הטפל ניכר מברך גם עליו ברכה נוספת.